

Etrušćani - povijest i civilizacija

Hefer, Mirna

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:138649>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-23**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

MIRNAHEFER

ETRUŠČANI – POVIJEST I CIVILIZACIJA

Završni rad

Pula, 2016.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

MIRNA HEFER

ETRUŠČANI – POVIJEST I CIVILIZACIJA

Završni rad

JMBAG: 0303047920, redoviti student

Studijski smjer: preddiplomski studij povijesti

Predmet: Uvod u stari vijek

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: stara povijest

Mentor: prof. dr. sc. Robert Matijašić

Pula, rujan 2016.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani _____Mirna Hefer_____, kandidat za prvostupnika
_____povijesti_____ ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat
isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu
literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog
rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji
dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji
drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 1. rujna 2016.

Student

_____Mirna Hefer_____

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, _____ Mirna Hefer _____ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom _____ Etruščani – povijest i civilizacija _____ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 1. rujna 2016.

Potpis

_____ Mirna Hefer _____

Sadržaj

Uvod.....	5
1.1 Uvod u etruščanski svijet	5
1.2 Etruskologija	5
Periodizacija	6
2.1 Dolazak Etruščana.....	7
2.2 Željezno doba	8
<i>Jezik i pismo</i>	9
3.1 Zagrebačka lanena knjiga.....	10
Religija.....	11
4.1 Zagrobni život	13
4.2 Pogrebni ritual.....	14
4.3 Ispitivanje volje bogova	14
Umjetnost.....	15
5.1 Slikarstvo	15
5.2. Arhitektura.....	16
5.3. Kiparstvo	17
5.4 Glazba i ples	18
Društvo i kultura.....	18
6.1 Tirensko more.....	19
6.2 Trgovina.....	19
Tirenska kriza	21
Kraj etruščanske civilizacije	22
Zaključak	24
Literatura	25
Sažetak	27
SUMMARY	28

Uvod

1.1 Uvod u etruščanski svijet

Kako bi mogli shvatiti i upoznati Etrušćane, moramo znati u kakvim okolnostima nastaje njihova civilizacija. Moramo upoznati tada poznati svijet. Etrušćani su stari narod Apeninskog poluotoka. Središte života Etruščana bilo je u današnjoj Toskani, regiji koja se nalazi u srednjoj Italiji između Apenina na istoku i Tirenskog mora na zapadu. Svojim plodnim područjem, bogatim rudnicima i kontinentalnom klimom, Toskana je omogućila brz i snažan razvoj etruščanske civilizacije.¹ Iako je dvanaest etruščanskih gradova tvorilo konfederaciju, nikada zapravo nisu činili cjelinu. To je jedan od razloga njihove propasti. Upoznavanje etruščanskog svijeta najviše nam omogućava arheologija. Iako je poznat priličan broj pisanih izvora i spomenika, podrijetlo njihova jezika i problem etničke pripadnosti još nisu riješeni.

1.2 Etruskologija

Europska je kultura kroz povijest doživjela niz promjena. U 15. stoljeću započinje razdoblje renesanse, koje je ponovno oživjela antičke kulture. Upravo su za vrijeme renesanse otkriveni mnogi etruščanski spomenici te nastaje veliko zanimanje za njihovo skupljanje. Prvi poticaj za studij etruščanske kulture dao je, 1732. godine, Thom Dempster napisavši djelo *De Etruria regali*.² Godine 1726. osnovao je Accademia Etrusca Cortonese, a 1739. godine započinje prva iskapanja u Volterri. Temelje etruskologiji postavili su Wilhelm Deecke, Giuseppe Micali i Francesco Inghirami. Kako se znanost razvijala, tako je napredovala i etruskologija. U 20. stoljeću dolazi do novog uzleta u proučavanju Etruščana i podjele etruskologije na više grana. Rasvjetljavanju etruščanske povijesti mnogo su pridonijeli radovi Franza Altheima, Raymonda Blocha, Davida Hopkinsa, Massima Pallottina³, Gisele Marie Auguste Richtea, Otta Wilhelma von Vacana, Donald Stronga, Davida Randall-Maclvera, Branka Gavele i Alexandera Gordona McKaya.

¹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61900>

² Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18544>

³ Milunović, T., *Etrušćani, Etruskologija: Massimo Pallottino*, Cris: časopis Povijesnog društva Križevci, Vol. X No. 1, 2008., 251.

Periodizacija

Zahvaljujući sve većem broj stratigrafskih iskopavanja⁴ dobili smo slijed razvojnih faza mlađe italske prapovijesti: 1. *Neolitičko razdoblje* ili mlađe kameno doba podijeljeno je na donji, srednji i gornji neolitik, a tijekom njegova dugog trajanja nastaju temelji budućeg pučanstva Italije; 2. *Eneolitik ili bakreno doba* okvirno datiramo od 4. do kraja 3. tis. pr. Kr., kada je naglašena sve veća različitost naroda i brz napredak pod utjecajem egejsko-anatolskog prostora, istočne Europe i zapadne Europe. Bakreno doba označilo je nastanak patrijarhalnih i plemenskih zajednica, a ujedno je i razdoblje u kojem se javljaju prvi oblici rudarstva i obradbe bakra, zlata i srebra. Zato bakreno doba možemo smatrati prijelomnim razdobljem u povijesti čovječanstva; 3. *Starije brončano doba* započinje u prvoj polovici 2. tis. pr. Kr., a zbog nedostatka izvora njegova se obilježja ne razlikuje pouzdano od prethodne faze; 4. *Srednje brončano doba* započinje sredinom 2. tis. pr. Kr., keramika toga doba ukrašena je urezivanjem, dubljenjem i geometrijskim motivima, kao što su rombovi i zavojnice. Na rubnim područjima javlja se egejski utjecaj, a dolazi do uvoza mikenske robe, kulture i umjetnosti; 4. *Mlađe brončano doba* poklapa se sa zadnjom fazom mikenske kulture, a obilježen je velikim uvozom mikenske keramike u čitavu Italiju. Kraj brončanog doba obilježen je paljevinskim ukopima duž Italije, razvojem metalurgije i otkrićem novih proizvoda; 5. *Željezno doba* označilo je početak grčke kolonizacije južne Italije i Sicilije te nastanak prvih gradskih središta u Etruriji, Laciju i Kampaniji.⁵ Kritičkim tumačenjem i sagledavanjem svih podataka možemo dobiti određenu sliku razvoja Etrušćana. No, zbog nedostatka povijesnih izvora samih Etrušćana, pomoć moramo potražiti kod drugih naroda, tj. preko vanjskih pokazatelja. Pod tim mislim da trebamo dobiti cijelu sliku komunikacije Etrušćana s drugim narodima te se potruditi razumjeti njihove odnose. S kime su trgovali, što su uvozili, kako su utjecali jedni na druge. Za utvrđivanje kronologije u užem smislu od velike je pomoći analiza organskih stvari, kao što je mjerenje radioaktivnim ugljikom (C 14) i dendrokronologija, tj. brojanje godina u drvetu.

⁴ „Arheološka stratigrafija“, *Fragments*, časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, br. 2/3, Zagreb, 2004., 5. Dostupno na:

<http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/arhStratigrafija.htm#napomena>

⁵ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 67.

2.1 Dolazak Etruščana

Razdoblje renesanse ponovno je oživjelo antički svijet.⁶ Sredinom 14., a pogotovo u 15. stoljeću, za vrijeme renesanse sve više napreduje humanizam. U razdoblju humanizma dolazi do napretka povijesnih znanosti te niza epigrafskih i arheoloških istraživanja. Znanstvenici su se pitanjem podrijetla Etruščana ozbiljnije počeli baviti tek u 18. stoljeću. Ubrzo su se pojavile tri teorije podrijetla Etruščana. Prema jednoj teoriji, Etruščani su istočnog podrijetla, prema drugoj potekli su sa sjevera, a prema trećoj oni su starosjedilački narod Italije.⁷ Prva teorija svoje temeljevuče iz tradiciji koja nastaje u vrijeme Herodota, koji govorio o seobi jedne skupine Lidijaca pod vodstvom Tirena, sina kralja Atisa.⁸ Znanstvenici su uglavnom odbacili tu teoriju, no, epigrafska građa s otoka Lemna na neki je način potvrda toj teoriji. Pismo i jezični sadržaj spomenika s Lemna vrlo su slični etruščanskom jeziku. Drugi povjesničari smatraju davelike količina predmeta istočnoga podrijetla, kojih najviše ima u 7. i 6. st. pr. Kr., potvrđuje istočno podrijetlo Etruščana. Prema nekim znanstvenicima, jedino masovne migracije s Istoka mogu objasniti tako veliku količinu istočnih utjecaja.⁹ Druga teorija nastaje nakon arheoloških istraživanja Luigija Pigorinija. On je pretpostavio da su Etruščani i italjski narodi stigli sa sjevera u potrazi za boljim životom. Povjesničari su smatrali da se njihovom migracijom proširio obred spaljivanja pokojnika te su ih povezali s kulturom Villanove. Treću teoriju donosi Dionizije iz Halikarnasa. Prema njoj, Etruščani su starosjedoci na Apeninskom poluotoku. Pomoću novih jezičnih studija znanstvenici su pokušali dokazati postojanje predindoeuropskoga jezičnog sloja. Taj su sloj nazvali „tirenskim“ i smatrali su ga starijih od svih italjskih narječja. Prema tome, etruščanska je civilizacija spoj različitih kulturnih i etničkih elemenata iz ranijeg sloja i iz mlađih slojeva brončanoga doba. Massimo Pallottino ističe da je etruščanski narod nastao u Etruriji. Tijekom procesa oblikovanja Etruščana kao naroda, važnu ulogu odigralesu kulturne i trgovačke razmjene s putnicima iz Egeja, koji su stizali privučeni rudnim bogatstvom otoka Elbe i samih Etruščana. Veliki broj istočnih obilježja možemo smatrati posljedicom raznih kulturnih utjecaja, koji su postali dio etruščanske kulture.¹⁰

⁶ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=52451>

⁷ *Povijest svijeta*, Split, Marjan tisak, 2005., 44.

⁸ Heršak, E., *Drevne seobe*, Zagreb, Školska knjiga, 2005., 220.

⁹ Heršak, E., *Drevne seobe*, Zagreb, Školska knjiga, 2005., 218.

¹⁰ Agostini, P., *Podrijetlo Etruščana*, Migracijske i etničke teme, Vol.16 No. 1-2 Lipanj 2000., 65.

2.2 Željezno doba

Željezno doba, iako bitan dio klasifikacije prapovijesnih razdoblje, ne može se u Italiji, pa možda ni nigdje u svijetu, prikazati kao točno određen, jednolik i dug vremenski proces.¹¹ Stoga na željezno doba možemo gledati kao na prapovijesno razdoblje, ali i kao jednu stepenicu u razvoju čovječanstva. To je novi stupanj razvoja civilizacija, zajednice i pojedinca, koji je obilježen upotrebom novog materijala, željeza. Željezo je bilo puno kvalitetniji materijal za izradu oružja, čime je došlo i do promjene svakodnevnice. Novi je materijal omogućio bogatiju, raznolikiju i kvalitetniju proizvodnju predmeta. Predmeti svakodnevne upotrebe ukrašavaju se geometrijskim elementima i figuralnim predmetima. Željezno doba označava doba napretka, pa sa sobom donosi brojne promjene. Zajednice počinju sa društveno-ekonomskom diferencijacijom, dolazilo je do sve veće društvene i ekonomske nejednakosti pojedinaca i skupina prema izvorima prihoda, imovinskom stanju i zaposlenosti, što za sobom naravno vuče ugled i politički utjecaj u društvenim prilikama. U ranim se društvima, vertikalna diferencijacija ograničava uglavnom na ugled, dok u kasnijim, složenijim društvima to postaje trajna društvena stratifikacija. Dolazi do stvaranja sve većeg broja urbanih središta, čime oni zamjenjuju do tada poznati model iz brončanog doba. Južni dio Italije sve je više zahvaćen grčkom kolonizacijom, a na tirenskoj obali etruščanska civilizacija prelazi na višu civilizacijsku razinu. Stoga nije čudno što Pallottino ističe da je željezno doba više bilo stanje, nego razdoblje.¹² Jedna od najbitnijih kultura koja je utjecala na razvoj etruščanske kulture je vilanovska kultura, koja je ime dobila prema mjestu Villanova kod Bologne. Ona je na početku željeznog doba bila najznačajnija kultura u središnjoj i sjevernoj Italiji. Kako je bila jedna od dominantnih kultura, prema rasprostranjenosti razlikujemo: 1. tirensku vilanovsku kulturu koja se prostire na područje prave Etrurije, 2. emilijska vilanovska kultura u Bologni, 3. Vilanovska jezgra u Romagni, 4. Picenska jezgra u Fermu u Markama i 5. Južna grupa na području Salerne i Pesta. Za razvoj Etruščana bitna je tirenska vilanovska kultura, koja je krajem 8. st. pr. Kr., obilježena velikim utjecajem i uvozom robe s Bliskog Istoka i iz Grčke. Ta je kultura bila vrlo moćna i bogata, imala je brojne gradske naseobine, monumentalne spomenike te je širila svoje pismo. To je bio početak zlatnog doba etruščanskog naroda. Prema

¹¹ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 73.

¹² Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 73.

tome, možemo zaključiti da vilanovska kultura odražava početak širenja etruščanske kulture na sjever i jug.

Jezik i pismo

Etruščansko pismo razvilo se iz grčkog halkidskog pisma i pisalo se s desna na lijevo. Možemo pretpostaviti da dolaskom grčkih naseljenika u Italiju i na Siciliju, nastaje miješanje dvaju jezika. Ljudska komunikacija i prirodna asimilacija stvorile su novi alfabet, koji su Etruščani koristili. Iz etruščanskog se pisma kasnije razvilo oskičko-umbrijsko pismo, a možda i latinsko. Na mnogobrojnim epigrafskim spomenicima može se pratiti razvoj pisma od arhajskoga doba do potpadanja Etrurije pod rimsku vlast. Za vrijeme vladavine etrurskih kraljeva u Rimu (polovica I. tisućljeća pr. Kr.), etruščanski jezik bio je jezik izobrazbe i kulture u Rimu. Etrurski jezik sačuvan je na malom broju spomenika, i premda ima podudarnosti s jezikom na natpisima s otoka Lezba uz obalu Male Azije, ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su ta dva jezika i genetski srodnici. Neki ga lingvisti povezuju s indoeuropskim jezicima, što se ne čini nemogućim, a prilično je utemeljena i teza da je etruški, predindoeuropski jezik koji se govorio u Alpama, bio srodan etrurskomu.¹³ Pa ipak, zasad je najsigurnije etrurski jezik smatrati genetski izoliranim. U tipološkom smislu etruščanski/etrurski jezik prilično podsjeća na indoeuropske jezike. Po svojoj prirodi, etrurski je flektivan (označuje lice i broj – vičem, vičeš; rod i broj – vikala i vikalo; te rod, broj i padež – pisanom i pisanoj u glagolskim oblicima), akuzativan jezik s padežnim sustavom i dosta složenom glagolskom morfologijom.¹⁴ U etrurskom jeziku postojala je praksa stavljanja vokala zajedno, što je znatno manje izraženo u starim indoeuropskim jezicima. Za razliku od indoeuropskih jezika, etrurski nema kategorije roda kod imenica. Ima imenske padeže, a čini se da je razlika između subjekta i objekta rečenice bila izražena posebnim sufiksom za akuzativ, jedino kada je objekt određen. Neodređeni objekt u rečenici nije dobivao padežni nastavak kao ni subjekt, već su bili u infinitivu. Pretpostavlja se da je temeljni poredak sintaktičkih

¹³ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

¹⁴ *Pisati etruščanski*, ur. Ivan Mirnik, Muzejski prostor, Zagreb, 1986., 20.

kategorija u etrurskome jeziku bio subjekt–objekt–glagol. Etrurski je sufiksalan jezik, no dosad nije sigurno utvrđeno je li imao postpozicije ili prepozicije ili oboje.¹⁵

U ljudskoj povijesti nastalo je i propalo niz civilizacija, unatoč različitom vremenskom trajanju, međusobno su se isprepletale. Što znači da nastankom nove kulture i jezika, na njega utječe niz čimbenika, a jedan od njih su 'susjedne kulture i jezici', koji mu na neki način „pomognu“ u formiranju. Kako je na etruščanski jezik utjecao grčki, tako je kroz etruščansko posredovanje u *rimski* latinski posuđen veliki broj grčkih riječi. Etruščanske su posuđenice također mnogobrojne u latinskom jeziku (npr. *Histrion* što znači glumac, *verna* što znači rob rođen u kući, itd.)¹⁶. Nemamo točnih podataka kada etruščanski jezik nestaje iz javne komunikacije, ali moramo imati na umu da se rimskavlast duboko ukorijenila, te su se etruščanske zajednice kroz generacijepotpuno integrirali u rimsko društvo.No, sve većim razvojem rimske moći i uprave, tepojavom kršćanske ere, etruščanski jezik potpuno izumire.Latinski jezik postao je jezik vjere, prisutan i u jeziku poganskih naroda sada povezanih novom vjerom. Etruščanski je jezik poznat s nekoliko stotina natpisa pronađenih u Italiji iz predrimskog razdoblja. U Hrvatskoj se slučajno čuva najveći pisani etruščanski spomenik i pisani izvor. Najduljietruščanski tekst naziva se *Zagrebačka lanena knjiga (Liber linteus Zagrabensis)*, a pohranjena je u Arheološkome muzeju u Zagrebu.¹⁷

3.1 Zagrebačka lanena knjiga

Godine 1848. Mihajlo Barić kreće na put u Egipat. Tamo je kao i svaki drugi turist želio kupiti suvenir, pa je kupio egipatsku mumiju.¹⁸ Nakon njegove smrti, mumiju dobiva njegov brat Ilija, predarhiđakon đakovačke biskupije, koji ju daruje Narodnomu muzeju u Zagrebu. Danas je mumija izložena u Arheološkome muzeju u Zagrebu.¹⁹ Isprva se, zbog nedostatka financija i stručnog osoblja, nije znala vrijednost povoja, iako je već kustos Narodnoga muzeja M. Sabljar uočio postojanje

¹⁵ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18544>

¹⁶ Knezović, P., Demo, Š., *Latinski jezik 1-2*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studij, mrežno izdanje, Zagreb, 2014., 4.

¹⁷ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 16.

¹⁸ Pallottino, M., *Etruščanska knjiga Zagrebačke mumije – značenje te povijesna i lingvistička vrijednost*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 19 No. 1, 1987., 6.

¹⁹ Mirnik, I., Rendić-Miočević, A., *Liber linteus Zagrabensis*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., 19, 1986, 40.

pisma na njima. Nakon dozvole kr. hrvatske vlade, 1891. godine, povoji su poslani u Beč istaknutom egiptologu Jakobu Krallu, koji je otkrio da je riječ o etrušćanskom tekstu ispisanom u stupcima. Radio je na povojima godinu dana, a svoj je rad objavio znanstvenicima u Beču 1892. godine. Kasnije je napisao raspravu pod nazivom „*Die etruskischen Mumienbinden des Agramer National-Museums (Denkschriften der k. Akad. der Wissenschaften, XLI. 13d. S. 1—70)*.”²⁰ Napretkom tehnologije, dijelovi povoja snimljeni su 1932. godine infracrvenim zrakama, što je pridonijelo njihovu jasnijemu čitanju. Na povojima se nalazi opis jednoga vjerskog rituala. Otkrivši njihovu vrijednost, povoji su postali najdulji otkriveni tekst na etruškome jeziku, pa tako i jedini sačuvani primjerak knjigena platnu. Moderna restauracija i rekonstrukcija lanene knjige provedena je 1985. godine u Švicarskoj, a ujedno su obavili i analizu tinte. Povoji su na samim počecima istraživanja smješteni u razdoblje između 3. i 1. st. pr. Kr., a datacija se temeljila na stilu i oblik pisma. Metodom radioaktivnog ugljikaidendrokronološke analize njihova je datacija određena oko 390. god. pr. Kr.²¹ Proučimo li sadržaj i oblik slova, možemo reći da *Zagrebačka lanena knjiga* nastaje između srednjeg kasnog etruškog alfabeta.

Religija

Kao i u svakoj drugoj ranoj civilizaciji, religija je u životu Etruščana imala središnje mjesto, no jezini izvorni oblici nisu poznati. Svaka je kultura imala veliki broj bogova i svaka je naglašavala prakticiranje obreda. Iz sačuvanih dokumenata možemo vidjeti veliku ulogu svećenika, te postojanje velikog broja tajnih duhova. Kako su Etruščani bili u dodiru sa drugim civilizacijama, tako dolazi do asimilacije različitih naroda, vjerovanja i kultura. Kako su od Etruščana uglavnom sačuvane grobnice, neke znanstvenici tvrde da je etruščanska religija mračno obojena i okrenuta zagrobnom životu. Etruščani su svoja viša božanstva, pod grčkim utjecajima, personalizirali. Niža božanstva i demoni zadržavaju svoje podzemno podrijetlo. Glavni bog bio je Voltumna (lat. *Vertumnus*), a njegovo glavno svetište nalazilo se u Volsinijama. Očinski bog bio je Tin (Zeus/Jupiter) koji je sa zaručnicom, kraljicom Uni (Hera/Junona), predstavljao glavno etruščansko božanstvo. Božica Menrva poistovjećena je sa Atenom ili Minervom, a bogovi mora i zemljotresabili su

²⁰ Brusina, S., *Novija literatura o etruščanskim povojima zagrebačke mumije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 1 No. 1, 1895., 184.

²¹ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36352>

Maris i Netun (Posejdon/Neptun). Božica ljubavi Turan od 4. st. pr. Kr., izjednačuje se s Afroditom. Asimilacija i integracija dovele su do toga da su Etruščani svoju mitologiju protkali elementima grčke: Herkle (Heraklo/Herkul), Artumes (Artemida/Dijana), Aplu (Apolon), Fufluns (Dionis/Bakho), Laran (Ares/Mars), Turm (Hermo/Merkur).²² Kao i svaka druga civilizacija, Etruščani su imali veliki broj božanstava za koje se nije točno znalo koliko ih je. Oni su bili čuvari neba, voda, zemlje i ljudskih duša. Bili su zaduženi da prate i poslužuju viša božanstva. Posebno su bili poznati Lase, koji su kao i rimski Lari bili dobri duhovi doma i kućnoga ognjišta. Svećenici su bili zaduženi za pisanje propisa, koji su se odnosili na odnos čovjeka i boga. Posebno su bili važni oni svećenici koji su mogli predvidjeti buduće događaje gledajući životinjsku utrobu. Rimljani su njihove svećeničke spise nazivali „disciplina Etrusca“, koji su se sastojali od nekoliko cjelina: *Libri Haruspici* (vraćanje po izgledu utrobe životinje), *Libri Fulgurales* (iščitavanje božanske volje iz munje), *Libri Rituales* (obredni propisi) i dr.²³ Kako su Etruščani većinu bogova preuzeli od Grka, tako su ih Rimljani preuzeli od Etruščana. Preuzimajući njihova obilježja, Rimljani su ih širili diljem svoga carstva. Važno etruščansko proročište nalazilo se blizu grčkog grada Kume, u kojem je djelovala proročica Sibila. Njene su odaje bile skrivene u podzemnim prostorima uklesanima u planinu. Ta je proročica padanjem u trans mogla spoznati volju bogova i događaje u budućnosti. Sibilsko proročanstvo bilo je zapisano na grčkom jeziku u devet knjiga, ali je u požaru, koji se dogodio u 1. st. pr. Kr, izgorjelo. Naknadno je rekonstruirano po sjećanju ljudi, no Vandali su ga u svom naletu, oko 400. godine, opet uništili. Sibilsko proročanstvo spominje dolazak spasitelja svijeta, pa je dolaskom kršćanske ere ono našlo svoje mjesto u starom zavjetu.²⁴ Kasnije, po nalogu pape, Michelangelo na svodu Sikstinske kapele u Vatikanu, uz starozavjetne proroke, crta i sibilske proročice.²⁵

²² Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

²³ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

²⁴ Lukežić, I., *Gradišćanskohrvatske sibile*, Fluminensia, Vol.7 No.2, 1996., 111.

²⁵ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

4.1 Zagrobni život

Od svojih su početaka ljudi sahranjivali svoje mrtve. To su radili sa velikom pažnjom i brigom. Smrt je oduvijek bila dio ljudskih života i imala je veliko značenje. Osobito mjesto u etruščanskoj arhitekturi zauzima grobna arhitektura.²⁶ Sačuvani grobovi su veliki, bogato opremljeni i ukrašeni kipovima i freskama, a namijenjeni su pokopu cijele obitelji. To je dovelo do stvaranja čitavih gradova mrtvih, koje možemo pronaći i u Egiptu. Već u 7. st. pr. Kr. razvijeni su oblici grobova četverokutnog ili kružnoga tlocrta s kupolom i dugačkom grobnom komorom sa šiljastim svodom. Najbolji primjer takve arhitekture je grobnica *Regolini-Galassi* u Cerveteri. U 6. st. pr. Kr., etruščanski velikaši sahranjivali su se u zemljane humke, obzidane niskim zidom. U Cerveteri, Vetuloniji i Vulciju zemljani humak pokrivaio je grobnu komoru s prilaznim hodnikom.²⁷ U kasnije doba grobne su se komore ugrađivale u stijene špilja, a fasade su im bile arhitektonski oblikovane. To možemo vidjeti na spomenicima sačuvanim u Orvietu. Mrtvaci su se u grobnicama polagali na kamene klupe. Pronađeni su i sarkofazi u obliku kreveta. Širenjem kulture polje sa žarama, sve se više koriste plastične ukrašene žare za pepeo. Jedina sačuvana i nama najvrjednija djela etruščanske umjetnosti su zidne slike u grobnim komorama. Bogate kamene grobnice ukrašavali su freskama visoke kvalitete, a pokojnika su sahranjivali sa njegovim osobnim stvarima i svim mogućim potrepštinama koje bi mogao koristiti u zagrobnom životu.²⁸ Najstarije potječu iz 6. st. pr. Kr., a pronađene su u grobu Campano u Vejima. Od 530. do 460. pr. Kr., nastala su značajna djela u Tarkviniji. U grobnicama su najbolje vidljivi primjeri društvenog raslojavanja. U grobu lova i ribolova prikazani su životinjski likovi, jahači, pogrebne svečanosti, plesovi, gozbe, borbe, prizori iz lova te pejzažni motivi. Pod grčkim utjecajem mijenja se i viđenje smrti, sada smrt vide kao carstvo sjena. Dok se u željezno doba grobovi rade samo za jednu osobu, a pokojnik se pokapa samo sa osobnim stvarima, sada u grob počinju polagati hranu i piće kako bi svega imao u izobilju. Etruščani su štovali kult mrtvih, a većina je umjetnosti vezana za zagrobni život, koji je po njihovu shvaćanju samo nastavak ovozemaljskog života.

²⁶ Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., 37.

²⁷ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

²⁸ Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980., 44.

4.2 Pogrebni ritual

Čin ukopa pokojnika zauzimao je važno mjesto u cijelom procesu, koji se odvijao od trenutka smrti do trenutka ukopa. Ritual pokopa prilagođavao se imovinskom stanju pokojnika.²⁹ Siromašni građani pokapani su uz hrvačke ili umjetničke pogrebne igre. Pokapani su s osobnim stvarima i možda kojim darom obitelji. No, za pripadnike visokih društvenih slojeva pripremali su se puno raskošniji rituali. Na grob nekog velikaša dovode se robovi, zločinci ili ratni zarobljenici. Poredani u kolonu, jedan po jedan gube glavu, od ruke glavnog svećenika. Svećenik im velikim obrednim čekićem razmrskava glavu. Nakon žrtvovanja onih nižih od njih, slijede obredne borbe do smrti kažnjenika i lopova. Svi ti obredi bili su u čast bogovima, tj. njihova žrtva trebala ih je oraspoložiti da prime dušu mrtvog kralja.³⁰ Te su rituale od njih preuzeli Rimljani, no s vremenom, značenje obreda se izgubilo te se on pretvorio u gladijatorske borbe. Na temelju različitih rituala, raskoši i veličini grobnica, možemo vidjeti je društvena hijerarhija postojala i strogo se poštovala. Niti jedan siromašni građanin nije se smio pokapati blizu spektakularnih grobnica velikaša i svećenika.

4.3 Ispitivanje volje bogova

Stari narodi su vjerovali u volju bogova, njima su se pokoravali i nastojali im udovoljiti. Njihova je volja bila zakon, a svećenici su ga tumačili i predstavljali. Oni su razvojem religije razvijali tehnike iščitavanja te volje. Najpoznatija je bila tehnika haruspicije, tj. gatanje iz utrobe žrtvene životinje, najčešće jetre. Sačuvan je brončani model životinjske jetre koji je najvjerojatnije služio učenju mladih svećenika, a za vrijeme Rima postat će poznat pod već spomenutim nazivom „disciplina Etrusca“. Postoje još i tehnike gatanja iz ptičjeg leta, povoja mumija ili udara groma. Svećenici su se školovali od malena kako bi dobro poznavali obrede. Nijednu odluku velikaši ne bi donijeli bez ispitivanja volje bogova.³¹

²⁹ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 13.

³⁰ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb: Meridijani, 2003., 14.

³¹ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 15.

Umjetnost

Kao i u ostalim civilizacijama, Etruščani su oslikavali svoja posljednja počivališta, a na taj su način ostavili svoj trag u povijesti. Unutar cijele antike etruščanska umjetnost tvori posebnu cjelinu.³² Njezin brzi razvoj započinje oko 700. g. pr. Kr., a obojen je elementima orijentalnih kultura. Mnoge umjetničke predmete Etruščani su uvezli iz Egipta, Asirije, Cipra, a poslije i iz Korinta. To nam ujedno svjedoči o njihovoj moći i bogatstvu. Tako je u 7. st. pr. Kr., nastao etruščanski orijentalizirajući stil. Rani zlatarski radovi svjedoče korištenju orijentalnih tehnika kao što su granulacija i filigran, a djela izrađena u bronci povezuju se sa kulturom Villanova. Najbolje sačuvani primjerci su brončane posude *bucchero*.³³ Iako su bili pod velikim utjecajem jakih civilizacija, etruščansko je slikarstvo zadržalo vlastitu notu autohtonosti. Spomenici koji nastaju od oko 550. do 470. pr. Kr., pod velikim su utjecajem grčke umjetnosti. U 5. i 4. st. pr. Kr., Etruščani su sačuvali određenu spontanost, da bi u 3. st. pr. Kr. došlo do potpunoga stapanja s helenističkim elementima, osobito u brončanoj portretnoj plastici. Arheološka otkrića etruščanskih fresaka i keramike u 19. st., ukazuju na veliku povezanost s Grčkom već od njenih samih početaka.

5.1 Slikarstvo

Etruščansko se slikarstvo, kako i kod ostalih naroda, razvilo iz ljudske potrebe da ostave svoj trag u povijesti, da pokažu svoju moć i svoje viđenje svijeta. Iako su osnovnu tehniku crtanja preuzeli iz grčkog slikarstva, zadržali su notu vlastitog viđenja svijeta. Njihovo je slikarstvo obilježeno realizmom, živahnošću i prirodnošću u pokretima likova. Glavno obilježje etruščanskog slikarstva bilo je prikazivanje pejzažnih elemenata, koje grčko slikarstvo nije poznavalo.³⁴ U doba helenizma, u 4. st. pr. Kr., tematika je postala ozbiljna, a ponekad i mračna. Kako su tada vodili teške borbe s Rimljanima, svoje grobnice počinju oslikavati prizorima iz mitova o bogovima podzemlja i smrti. Takva tematika pronađena je u grobu François

³² Britanska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art>

³³ The Met, Heilbrunn Timeline of Art History. Dostupno na: http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm

³⁴ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18544>

kod Vulcija i u Kardinalovu grobu u Tarkviniji. Etrušćanske zidne slike jedini su sačuvani spomenici monumentalnoga slikarstva klasičnoga svijeta Italije, prije rimske epohe. To nas slikarstvo uvodi u način života Etrušćana, vidimo kako su izgledali i u što su vjerovali. Iako su temelji etrušćanskog slikarstva nastali uglavnom iz grčkog, vidimo da su Etrušćani u svojim djelima zadržali dozu samostalnosti u slobodnijim obrisima i potezima, koje u grčkom slikarstvu nije postojalo.³⁵Možemo zaključiti da je etrušćanska civilizacija dosegla visoki stupanj civilizacije, njihovo slikarstvo zauzima posebno mjesto u antičkom svijetu te je uvelike utjecala na stvaranje rimske civilizacije i umjetnosti.

5.2.Arhitektura

Od profane etrurske arhitekture sačuvano je razmjerno malo spomenika. Uglavnom su sačuvana gradska vrata i bedemi u Perugi i Volterri, građeni od velikih kamenih blokova.Zahvaljujući modernoj tehnologiji neki su arheološki lokaliteti dobili i svoje rekonstrukcije.³⁶Najspektakularniji ostaci Etrušćana zasigurno su grobnice bogatih obitelji. Bogate su obitelji naručivale gradnju velikih grobnica koje su sadržavale nekoliko prostorija, a bile su ukrašene portretima članova obitelji.³⁷U tim grobnicama nalaze se jedne od najboljih sačuvanih slika staroga svijeta. Etrušćanska civilizacija razlikuje nekoliko tipova grobova, koji su građeni u obliku kuća, u kojima će pokojnik nastaviti svoj zagrobni život. Postoje dva osnovna tipa etrušćanskih grobnica, a to su tumuli (*tumulus*) i hipogej (*hypogeum*).³⁸ Tumuli su podzemne grobnice kružnog tlorisa, građene od kamena s kupolastim krovom. Za razliku od tumula, hipogej je podzemna grobnica koju karakterizira bačvasti strop. Ulazi suse otvarali u stijinama, a glavne su komore zakopane duboko u zemlji. Sarkofazi ili kasnije urne s pepelom pokojnika stavljali su se u nišeizdubljene u stijeni duž grobnice. Svaka je grobnica bila bogato oslikana freskama koje prikazuju svakodnevne situacije Etrušćana. U sakralnoj arhitekturi razvio se tip hrama na visoku platou, s predvorjem ispred četverokutne cele. Nama poznatiji kao

³⁵Poulsen, V., *Etrurska umetnost*, Beograd, 1976., 232.

³⁶„Ancient Etruscan house discovered“, Discovery News. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=MmKoyHkTNkA#t=132>

³⁷Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 104.

³⁸*Veliki svjetski povijesni atlas*, Zagreb, Knjiga i dom, Ljubljana, DSZ, 1999., 128.

Tuskanskihram, nalazise u Orvietu i Faleriju, a sastoji se od tri cele koje se nalaze jedna uz drugu. Figuralna i ornamentalna dekoracija hramova, uključivši i dekoraciju zabata, bila je rađena u terakoti, o čemu nam svjedoči hram u Cerveteriju. Možemo reći da se naša saznanja o Etruščanima uglavnom temelje na nalazima bogato opremljenih grobnica u Toskani, koje nam daju uvid u njihov privatni, javni i vjerski život.

5.3.Kiparstvo

O etruščanskom kiparstvu u prvom redu svjedoče radovi u terakoti.³⁹ U toj su tehnici rađene zabatne figure na hramovima. Kapitolski hram u Rimu te hramovi u Telamonu i Luni rađeni su u toj tehnici.Kako se običaj spaljivanja pokojnika među Etruščanima sve više širio, tako je ukrašavanje žara postalo popularno. Najstarije žare imaju poklopac u obliku ljudske glave, a mlađe pokazuju cijelu ležeću figuru pokojnika. Među znanstvenicima poznato kao„tusti Etrurci“, figurica je rađena s kratkim trupom i velikom glavom. Realizam tih figura utjecao je na razvoj rimskoga portretnoga kiparstva. Kiparstvo je bilo izraženo i u ukrašavanju velikih sarkofaga u obliku ležaja.⁴⁰ Na poklopcu sarkofaga često bile prikazane dvije ležeće figure, o čemu najbolje svjedoči sarkofag iz Cerveterija. Jak grčki utjecaj pokazuju kamene grobne stele s reljefnom dekoracijom koje možemo pronaći u Volterri, Bologni i Fiesolama. Radili su keramičke posude *bucchero* (od 7. do 5. st. pr. Kr.) od crne sjajne gline s udubljenom ili reljefnom dekoracijom. Uz te posude izrađuju i crveno paljenu keramiku, koja je uglavnomoslikana prizorima iz mitologije.⁴¹ Etruščanska gliptika nastaje pod velikim utjecajem iz Egipta, kada su preuzeli oblik njihova nakita skarabeja. Na donjoj, ravnoj plohi ugravirani su prizori iz grčke mitologije. Iz Grčke su Etruščani preuzeli i tehniku graviranja metalnih predmeta, među kojima se ističu ciste (*Cista Ficoroni* s prizorima iz legende o Argonautima, 4. st. pr. Kr.) i raskošnoukrašena zrcala (od 6. do 3. st. pr. Kr.). Etruščani su svoje metalne (oružje, tronošci, posude) i zlatarskeproizvode (osobito zlatne fibule, rađene u tehnici

³⁹The Met, Helibrunn Timeline of Art History. Dostupno na:
http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm

⁴⁰Proleksis enciklopedija. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/20132/>

⁴¹Britanska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art>

granulacije i filigrana) izvozili drugim narodima, anjihov je izvoz na vrhuncu u 6. i 5. st. pr. Kr.

5.4 Glazba i ples

Zbog nedostatka izvornih etrušćanskih tekstova i književnosti, o njihovu svakodnevnom životu uglavnom saznajemo putem zidnih slika iz sačuvanih grobnica, brončanih kipova ili preko drugih naroda. Kada su arheolozi u 19. stoljeću pronašli veliki broj zidnih slika, otkrivena su i glazbala kojima su se Etrušćani koristili. Na najviše slika su zastupljene frule i lire. Neki znanstvenici smatraju da su svirači na fruli imali određenu ulogu u vjerskim obreda, te su tom glazbom zabavljali bogate plemićke obitelji.⁴² Etrušćanski svirači na liri, koja je predstavljala malu harfu, laganim melodijama pratili su čitanje poezije, pjevanje pjesma i raskošni ples.

Društvo i kultura

Kako su kroz povijest nastajale razne teorije o etrušćanskom podrijetlu, tako su nastale i teorije o njihovom razvoju. No, zahvaljujući arheološkim nalazima i spomenicima, neke stvari možemo reći sa sigurnošću. Temeljna struktura društva, pa i samih etrušćanskih zajednica, nastaje još za vrijeme vilanovskog razdoblja, između 9. i 8. st. pr. Kr. Povezano u seoska gospodarstva, stanovništvo se bavilo poljoprivrednom proizvodnjom. Zahvaljujući velikom potencijalu i velikom broju rudnika raznih kovina, stvoreni su temelj za nastanak jedne velike civilizacije kao što je Etrušćanska. Kao i druge civilizacije, imali su poseban odnos prema smrti te je ona zauzimala veliko mjesto u njihovu životu. Etrušćani su vrlo rano dosegli visoki stupanj civilizacije, te su bili prvi od svih italskih naroda koji su počeli živjeti u utvrđenim gradovima, što je označilo prekretnicu u životu naroda Apeninskog poluotoka. Prije osnutka novog grada, bilo je nužno obaviti vjerski ritual. Svećenici su tu igrali veliku ulogu, prvo su pitali bogove za savjet, onda bi jednog sretnog dana zaorali svetu brazdu oko budućeg grada. U plug bi upregli bijelog bika i bijelu kravu,

⁴²Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 102.

ta bi brazda postala božanska i pravna granica grada, te ih je branila od demona i rata.⁴³

6.1 Tirensko more

Svojim brzim usponom, Etrušćani su postali strah i trepet na Apeninskom poluotoku. Oko 600. g. pr. Kr., dvanaest najjačih gradova odlučilo je sklopiti savez jer su zavladao cijelim Apeninskim poluotokom od juga do Alpa. To je omogućilo veliki razvoj poluotoka. Zahvaljujući tom savezu, trgovina je procvjetala, gradile su se velike ceste, na kojima su se kasnije razvile sve slavne rimske ceste, a etrušćanski gradovi su se sve više bogatili. Iako povezani u savez, svaki grad je bio samostalan te se svoje samostalnosti nije želio odreći. To je ujedno bio glavni razlog propasti etrušćanske civilizacije. Zahvaljujući bogatim rudnicima, Etrušćani su postali poznati po dragocjenim predmetima, koji su se prodavali duž Sredozemlja. Razvojem trgovine s drugim narodima, razvijala se i mornarica. Zbog njihove visoke plovidbene vještine, gusarenja i moći, Tirensko more dobilo je ime po njima. U tom razdoblju Etrušćani sudjeluju u osnivanju provincijskog gradića, kojim zajedno sa Sabinima i Latinima upravljaju, ali stanovništvo je uglavnom latinsko. Grad je ime dobio po jednoj etrušćanskoj kneževskoj obitelji Roma, tj. Rim.⁴⁴

6.2 Trgovina

Zahvaljujući dobroj kvaliteti svojih proizvoda, pomorskoj sposobnosti i razvijenoj diplomaciji, Etrušćani počinju sa izvozom svoje robe u Grčku i razne istočne krajeve. Svaki je etrušćanski brod predstavljao mali svijet. Znala se razlika između mornara i pomorskih vojnika, koji su bili opremljeni jednako kao i vojnici na kopnu.⁴⁵ To je bio početak stvaranja velikih urbanih cjelina, koje su napretkom tehnologije i bogaćenjem pojedinaca, dovele do sve većeg raslojavanja društva. U Populoniji i na otoku Elbi nalazili su se rudnici željeza, koje su Etrušćani pretvorili u

⁴³Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb: Meridijani, 2003., 12.

⁴⁴Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 13.

⁴⁵Domić-Kunić, A., *Classis praetoria Misentium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 28-29 No.1, 1996., 49.

svoje trgovačke baze.⁴⁶ Tako su stvorili monopol nad proizvodnjom i prodajom kovina, što je ujedno rezultiralo i stvaranjem jake mornarice. Jaka mornarica i pomorske sposobnosti, omogućile su Etruščanima razvoj trgovine s feničkim naseljenicima u Kartagi u sjevernoj Africi. Vrlo brzo su Etruščani postali poznati gusari, kojih se bojao cijeli Mediteran.⁴⁷ Luke za brodove uglavnom su gradili na obalama, a gradove u unutrašnjosti, kako bi ih zaštitili od gusarskih napada. Šireći svoje utjecaje na istok (Grčka), ali i na zapad (Galija), Etruščani su počeli uspostavljati trgovačke kolonije, zbog čega je početkom 6. st. pr. Kr., došlo do rata između Etruščana i Grka. Takva situacija natjerala je etruščanske vođe da se radi što bolje zaštite udruže u konfederaciju od dvanaest etruščanskih gradova. Taj je savez omogućio razvoj trgovine te je omogućavao zajedničku obranu u slučaju napada. Njihova se vlast postupno proširila sjeverno i južno od današnje Toskane, tako da je i sam Rim bio neko vrijeme pod njihovom vlašću. Istaknutiji etruski gradovi bili su: Felsina (Bologna), Faesulae (Fiesole), Arretium (Arezzo), Volaterrae (Volterra), Perugia (Perugia), Clusium (Chiusi), Populonia, Tarquinii, Volsinii (Bolsena), Caere (Cerveteri), Veii i brojni drugi. Imali su razvijenu komunikaciju i brzi pristup svim mjestima zahvaljujući dobrim cestama, a jedne od najpoznatijih su kasnije Rimljani razvili kao *via Aurelia* i *via Cassia*. Razvoj i širenje metalurških proizvoda potaknuli su razmjenu dobara i stvaranje intenzivnih veza uzajamne ovisnosti između različitih naroda sa europskog kontinenta i Orijenta.⁴⁸ Novac su Etruščani počeli koristiti već u prvoj polovici 5. st. pr. Kr., uglavnom na području Populonije. Znanstvenici razlikuju dvije vrste etruščanskog novca, tj. dva glavna načina izrade, lijevani i kovani novac. Kovani novac se izrađivao od srebra i bronce, dok se lijevani uglavnom izrađivao od bronce. U 4. i 3. st. pr. Kr. Etruščani su počeli gravirati novac, pa tako razlikujemo tri faze: teška serija koja ima gravirane kotače na obje strane, teška serija s kotačem i kraterom i lagana serija s kotačem i sidrom.⁴⁹

⁴⁶ Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb: Mozaik knjiga, 1996., 102.

⁴⁷ Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003., 12.

⁴⁸ *Povijest svijeta*, Rijeka, Extrade, 2006., 22.

⁴⁹ Dukat, Z., Mirnik, I., *Etruščanski i umbrijski novac u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 19. No. 1, 1987., 180.

Tirenska kriza

Etrušćanska je civilizacija razvila jaku i snažnu mornaricu, kojom je vladala Tirenskim morem. U tom razdoblju na Siciliji na vlast dolaze Dinomenidi, koji pod vodstvom Anaksilija vode defenzivnu protuetrušćansku politiku. Jedan od najstarijih grčkih dokumenata koji govori o etrušćanskoj povijesti svakako je Pindarova⁵⁰ oda koja spominje sukob Kume i Etrušćana 474. g. pr. Kr.⁵¹ Predvođeni Hijeronom, nanijeli su velike štete Etrušćanima u ljudstvu i brodovlju. Nakon tog pomorskog okršaja, Etrušćani ostaju bez izlaza na Tirensko more. Iako oslabljeni, Etrušćani i dalje drže glavni monopol nad rudarskim područjem, koji je bio izvor njihova kapitala. U želji da osvoje taj prostor, Sirakužani šalju admirala Falia, kako bi krenuo u osvajanje. On se zaustavio na otoku Elbi, gdje su ga Etrušćani potkupili te se on vraća na Siciliju bez velikih postignuća. Optužen za izdaju, osuđen je na kaznu progona, a na njegovo mjesto postavljen je zapovjednik Apel.⁵² Apel je pokazao velike ratničke sposobnosti, plovio je duž etrušćanske obale, opljačkao Korziku, a kući se vratio s velikim plijenom. Konstantni napadi i slabljenje etrušćanskog položaju u Sredozemlju pridonijeli su tome da u 5. st. pr. Kr., Etruriju zahvati gospodarska i kulturna kriza. Unutarnji kopneni putevi između pojedinih etrušćanskih gradova sada su postali veoma važni. Kako im je Tirensko more zatvoreno, veliku važnost za razvoj trgovine dobili su riječni putevi i putevi u Padskoj nizini, koji su trebali nadoknaditi gubitke s Tirenskog mora. Krajem 6. i početkom 5. st., moć tirenske Etrurije gotovo više ne postoji, a njenu ulogu sada preuzima padska Etrurija.⁵³ Premještanjem središta života Etrušćana dolazi do gospodarskih i kulturnih promjena, a trgovačko središte sada postaje Jadransko more. U razdoblju od kraja 6. st. pr. Kr., pa sve do 4. st. pr. Kr., gospodarski, društveno, politički i kulturno napredni kraj Etrušćana postaje meta italskih i keltskih najezi. Zahvaljujući arheološkim iskopavanjima, možemo

⁵⁰ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48280>

⁵¹ Pindar, *Pitijske ode* 1, 72.

⁵² Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 240.

⁵³ Pallottino, M., *Etrušćani*, Svitava, Zagreb, 2008, 241.

pratiti kretanje Italika i Kelta ili Gala preko Alpa u sjevernu Italiju, pa sve do njenog središta. Navale „barbarskih naroda“, koje su išle u potragu za boljim životom, plodnom zemljom i civilizacijom, označile su početak kraja etruščanske civilizacije. Očito je da je utjecaj padske Etrurije u sjevernoj Italiji, u Alpama i preko njih bio velik, pa čak praćen i trgovačkim vezama. Direktnim ili posrednim utjecajem Kelta, etruščanski se utjecaj širio u Galiju, Germaniju, zahvaćajući Skandinaviju i Britansko otočje na jednom kraju i Istočnu Europu na drugom kraju. Dok su neki „barbarski narodi“ željeli proširiti svoju vlast preko Alpa, drugi su možda željeli biti dio civiliziranog svijeta sa visokom kulturom kao što je Etruščanska.⁵⁴ Osim umjetničkih djela i materijalnih proizvoda, mnogi su narodi preuzeli grafički sustav sjevernoetrusčkog alfabeta i pisma. Na taj su način Etruščani ostavili duboki trag u duhu europskog naroda i omogućili stvaranje temelja europske civilizacije koja postoji i danas.

Kraj etruščanske civilizacije

Iako su Etruščani bili povezani u dvanaest gradova, nikada zapravo nisu činili cjelinu. Livijevi zapisi svjedoče o povremenom okupljanju svih naroda Etrurije.⁵⁵ Kako je svaki etruščanski grad bio samoupravan, tako se dvanaest upravljača (*principes*) sastajalo na skupštini (*concilium*) svih naroda. Na okupljanima raspravljaju, odlučuju i donose, ne baš uvijek jednoglasnu, zajedničku odluku o problemima vanjske politike i vojnog djelovanja. Iz toga možemo vidjeti određenu solidarnost i ravnotežu moći među etruščanskim gradovima. Pošto je svaki od tih gradova vodio svoju politiku, možemo pretpostaviti da je među njima bilo suparništva i zavada. Jedan od najboljih primjera je sukob Rima i Veja.⁵⁶ Godine 438. pr. Kr., vejski kralj Lart Tolumnij (etruščanski oblik *Larth Tulumne*) utemeljio je dinastiju. Sukob je izbio zbog prevlasti oko Fidene. Rimski izaslanici, koji su poslani kako bi prosvjedovali protiv kršenja savezničkog ugovora, su ubijeni, što je izazvalo rat.⁵⁷ Rimski konzul Aulo Kornelije

⁵⁴ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 242.

⁵⁵ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64078>

⁵⁶ Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64078>

⁵⁷ Kuntić-Makvić, B., *Od osnutka Rima do razaranja Veja prema Tit Liviju*, Latina et Graeca, Vol.1 No.2, 1973., 24. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=177346

Kos ubio je vejskog kralja Tolumnija u bitci na lijevoj obali Tibera. Sukobi su završeni tek 425. g. pr. Kr., kada je vejska država potpuno uništena.⁵⁸ Pad vejske države označio je početak neravnoteže snaga etruščanskih gradova. Dok su Rimljani proširili svoju vlast na nekadašnju vejsku državu, etruščanski su gradovi započeli rat za prevlast i na taj način ubrzali svoj kraj. Krajem 5. st. pr. Kr., bogatstvo i moć obalnih etruščanskih gradova, sve više počinje opadati. Kako je vrijeme prolazilo tako je rimska moć rasla. Tarkvinija je dugo godina pružala otpor rimskoj vlasti. Predvođeni Aulom Spurinom (etruščanski oblik *Avle Spurina*), cijela je etruščanska *nacija* objavila rat Rimu.⁵⁹ Rimljani su Tarkvenjane zaustavili kod Salina, u želji za osvetom pogubili su 358 plemenitih Etruščana, te su se okrenuli protiv nekadašnjeg saveznika Cera. Ti su sukobi pokazali da Rim ima tendencije zavladati čitavim Apeninskim poluotokom. Takva politička situacija dovela je do rata, koji je trajao od 312. do 308. g. pr. Kr., a povelili su ga svi *populi* Etrurije protiv Rima. Do kraja 4. st. pr. Kr., Rim je sklopio savezništvo s Peruzijom, Kortonom i Arcijem, čime je moć Tarkvinije umanjena te joj nametnu danak. Sjeverni gradovi uglavnom su bili neutralni u etruščansko-rimskim sukobima, no 295. g. pr. Kr., Etruščani se udružuju s Umbrima, Galima i Samničanima. Sukobili su se sa Rimljanima u bitci kod Sentina, ali su Rimljani pobijedili Gale i Samničane. Posljednji veliki sukob s Rimljanima, Etruščani su imali 264. g. pr. Kr. Unutarnji problemi u etruščanskim gradovima omogućili su Rimljanima osvajanje Volsinija, raselili su stanovništvo u Bolsenu te su poharali *Fanum Voltumnae*. Drevno središte Etrurije sada je bilo pod rimskom vlašću. Nema previše dokaza koji upućuju da je pred kraj arhajskog doba etruščansko društvo republikansko. No, prema titulaciji Aulo Spurina, *praetor*, vidimo da je Tarkvinija bila republika, dok su Cerejoš sredinom 4. st. pr. Kr., bile monarhija, koju je Aulo Spurina srušio. Etruščani su vodili teške borbe s Rimljanima, a na kraju su ipak došli pod njihovu vlast. Iako podređeni, svoju su kulturu uspjeli očuvati sve do carskog doba. Rim je zahvaljujući političkoj diplomaciji i vojnoj sposobnosti zavladao svim etruščanskim gradovima, a kasnije i cijelim Sredozemljem. Kada je u Rimu, u 1. st. pr. Kr., izglasano rimsko građansko pravo, to je označio konačni kraj Etruščana i njihove povijesti. Etruščani su se u nekoliko generacija potpuno integrirali u rimsko društvo, ali su uvelike utjecali na razvoj rimske civilizacije.

⁵⁸ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 221.

⁵⁹ Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008, 229.

Zaključak

Tijekom povijesti, nastalo je i propalo niz civilizacija koje su obilježile povijest. Jedna od velikih civilizacija, koja je također obilježila povijest, bila je etruščanska civilizacija, koja je stvorila temelje velike rimske civilizacije. Dugi niz godina etruščanska je civilizacija izazivala razne polemika i rasprave u znanstvenim krugovima. Velika i moćna civilizacija bila je obavijena velom tajni dugi niz godina, kada je pojavom renesanse i humanizmaponovno došlo do oživljavanja antičkih civilizacija i kultura. Upravo su u vrijeme renesanse otkriveni brojni etruščanski spomenici, koji su potaknuli razvoj etruskologije, koja se razvojem znanosti, počela sve više granati kao znanstvena disciplina. To je potaknulo veliki niz arheoloških iskopavanja, koji su rezultirali brojnim nalazima i spomenicima, pa danas možemo neke stvari reći sa većom sigurnošću nego nekada. Temeljna struktura etruščanskog društva, pa i pojedinih zajednica, nastaje još za vrijeme vilanovskog razdoblja, između 9. i 8. st. pr. Kr. Povezani u seoska gospodarstva, stanovništvo se bavilo poljoprivrednom proizvodnjom. Zahvaljujući velikom potencijalu i velikom broju rudnika raznih kovina, stvoreni su temelji za nastanak jedne velike civilizacije kao što je etruščanska. Dobri proizvodi i rani diplomatski odnosi omogućili su Etruščanima razvoj trgovine i jake mornarice. Zbog velikog broja istočnih predmeta u etruščanskoj kulturi i nedostatnih povijesnih pisanih izvora, razvile su se tri glavne teorije o podrijetlu Etruščana. Prema jednoj teoriji, Etruščani su istočnog podrijetla, prema drugoj potekli su sa sjevera, a prema trećoj oni su starosjedilački narod Italije. Niti lingvistička istraživanja nisu sa sigurnošću mogla potvrditi podrijetlo Etruščana. Etruščansko pismo razvilo se iz grčkog halkidskog pisma i pisalo se s desna na lijevo. Iz etruščanskog se pisma razvilo oskičko-umbrijsko pismo, a kasnije i latinsko. Etruščani nikada nisu činili jednu cjelinu, već se dvanaest najjačih samostalnih etruščanskih gradova povezalo u konfederaciju, radi lakše obrane od vanjskog neprijatelja. Upravo zbog te međusobne nepovezanosti, nejedinstva i suparništva etruščanski gradovi su počeli propadati i vremenom potpali pod vlast Rima, koji je sve više širio svoju moć na Apeninski poluotok.

Literatura

1. Agostini, P., *Podrijetlo Etruščana*, Migracijske i etničke teme, Vol.16 No. 1-2, 2000, 65-101.
2. „Arheološka stratigrafija“, *Fragmenti*, časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, br. 2/3, Zagreb, 2004., 1-7. Dostupno na: <http://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/fragmenti/2-3/arhStratigrafija.htm#napomena> (20.7.2016)
3. Britanska enciklopedija. Dostupno na: <https://www.britannica.com/art/Etruscan-art> (20.7.2016)
4. Brusina, S., *Novija literatura o etruščanskim poveljama zagrebačke mumije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 1 No. 1, 1895., 184-186.
5. Ceram, C. W., *Bogovi, grobovi i učenjaci*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1955.
6. Cunliffe, Barry, *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, „Vuk Karadžić“ : Jugoslavenska revija, Beograd, 1980.
7. Domić-Kunić, A., *Classis praetoria Misenatium s posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 28-29 No.1, 1996., 39-72.
8. Dukat, Z., Mirnik, I., *Etruščanski i umbrijski novac u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 19 No.1, 1987., 179-186.
9. Fry, P. S., *Ilustrirana povijest svijeta*, Zagreb, Mozaik knjiga, 1996.
10. Heršak, E., *Drevne seobe*, Zagreb, Školska knjiga, 2005.
11. Hrvatska enciklopedija. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/> (25.5.2016)
12. Knezović, P., Demo, Š., *Latinski jezik 1-2*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studij, mrežno izdanje, Zagreb, 2014.
13. Kuntić-Makvić, B., *Od osnutka Rima do razaranja Veja prema Tit Liviju*, *Latina et Graeca*, Vol.1 No.2, 1973., 22-36. Dostupno na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=177346 (20.7.2016)
14. Lukežić, I., *Gradišćanskohrvatske sibile*, *Fluminensia*, Vol.7 No.2, 1996., 111-121.
15. Milunović, T., *Etruščani, Etruskologija: Massimo Pallottino*, *Cris*: časopis Povijesnog društva Križevci, Vol. X No. 1 , 2008., 251-252.
16. Pallottino, M., *Etruščani*, Svitava, Zagreb, 2008.

17. Pallottino, M., *Etrušćanska knjiga Zagrebačke mumije - Značenje te povijesna i lingvistička vrijednost dokumenta*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol.19 No.1, 1987., 1-8.
18. Pirenne, H., *Povijest Europe*, Split, Marjan tisak, 2005.
19. „Pisati etrušćanski“, ur. Ivan Mirnik, Muzejski prostor, Zagreb, 1986., 1-64.
20. Poulsen, V., *Etrurska umetnost*, Beograd, 1976.
21. Proleksis enciklopedija. Dostupno na: <http://proleksis.lzmk.hr/20132/> (20.7.2016)
22. *Povijest svijeta*, Split, Marjan tisak, 2005.
23. *Povijest svijeta*, Rijeka, Extrade, 2006.
24. Raguž, J., *Iščezli narodi svijeta*, Zagreb, Meridijani, 2003.
25. The Met, Helibrunn Timeline of Art History. Dostupno na: http://www.metmuseum.org/toah/hd/etru/hd_etru.htm (20.7.2016)
26. *Veliki svjetski povijesni atlas*, Zagreb, Knjiga i dom, Ljubljana, DZS, 1999.

Sažetak

Na području sjeverne Italija se tijekom željeznog doba razvilo i propalo niz kultura, koje su stvorile temelje za stvaranje velike etruščanske civilizacije. Etruščanski je narod, zahvaljujući prirodnim bogatstvima, stekao veliko bogatstvo i moć. Iako jedan narod, Etruščani zapravo nikada nisu čili jednu cjelinu. Etruščanski narod se bavio poljoprivredom povezani u seoska gospodarstva, sve do pojave vanjskog neprijatelja. Počinju se udruživati u konfederaciju, dvanaest najjačih gradova, kako bi se lakše obranili od vanjskeprijetnje. Etruščanski su gradovi bili povezani u konfederaciju, no među njima je bilo svađa i zavada. S vremenom se jedan od etruščanskih gradova, Rim, odvojio i započeo širiti svoju vlastte je svojim razvojem obilježio cijeli tada poznati svijet. Najviše saznanja o Etruščanima dobivamo zahvaljujući brojnim arheološkim iskopavanjima. Iako je danas znanost napredovala, zbog nedostatka izvornih etruščanskih dokumenata, ta je velika civilizacija i dalje obavijena velom tajni.

Ključne riječi: civilizacija, Etruščani, konfederacija, religija, Rim

SUMMARY

Many cultures developed and collapsed in Northern Italy during the iron age that created the base for making great Etruscan civilization. The Etruscans, thanks to natural resources, gained big wealth and power. Although, one nation the Etruscans actually never made the whole. The Etruscans did the agriculture connected into the farms until the outside enemy appeared. They started to associate in confederation, twelve the strongest cities to defend easier from the external threat. Etruscan's cities were joined in confederations, but there were quarrel and fight between them. As the time passed one of the Etruscan's cities, Rome, separated and started to expand its power and marked the whole known world with its development. We get the most knowledge about the Etruscans thanks to many archeological excavations. Although science has improved nowadays that big civilization is under many secrets because of the lack of original Etruscan's documents.

Key words: civilization, the Etruscans, confederation, religion, Rome